

ності культур римського і ранньосередньовічного часу. Від правильного розуміння пам'яток перших століть нашої ери великою мірою залежить визначення в плані ретроспекції етнічної атрибуції лісостепових культур, ранньозалізного часу і встановлення первісної території заселення слов'ян.

Потребують поглибленого дослідження всі категорії давньоруських пам'яток і, зокрема, сільських поселень та могильників, без чого важко зрозуміти соціальну та економічну структуру давньоруського суспільства. Необхідно розширити розкопки давньоруських міст. Проблема їх виникнення і розвитку на різних етапах ще жде свого вирішення. Серйозної уваги вимагають дослідження пізньосередньовічних пам'яток України, які становлять важливе джерело вивчення процесів формування української народності, її території і мови. Поєднання польових досліджень слов'яно-руських старожитностей і теоретичних розробок сприятиме вирішенню багатьох аспектів як ранньослов'янської, так і давньоруської археології та історії.

В. Д. БАРАН

Итоги исследований в области славяно-русской археологии (1976—1980 гг.)

Резюме

Отдел раннеславянской, древнерусской и средневековой археологии Института археологии АН УССР осуществляет координацию исследований археологических памятников I и начала II тысячелетия н. э. на территории республики. Эти исследования производятся в тесном сотрудничестве с археологами-славистами Москвы, Ленинграда, Белоруссии и Молдавии. С 1982 г. совместно с Институтом археологии АН СССР и Институтом археологии Болгарской АН начинается разработка темы «Славянские и протоболгарские культуры на территории СССР и НРБ», включающей исследования раннесредневековых памятников как на территории Болгарии, так и в СССР, в том числе на Украине.

В 1975—1980 гг. осуществлены исследования большого количества памятников зарубинецкой, пшеворской, липицкой, черняховской, киевской культур, древностей славян раннего средневековья, памятников Древней Руси, которые охватывают период от рубежа нашей эры до XIII—XIV вв. включительно.

Крупные исследования осуществлены на славянских раннесредневековых поселениях у сел Рашков, Лука-Каветчинская, Кодын. Исследуются древнерусские города: Галич, Новгород-Северский, Путивль, Белая Церковь и др. Начато планомерное изучение Змиевых валов. Особенно крупные раскопки ведутся на территории древнего Киева, которым посвящена специальная статья.

Результаты полевых исследований и теоретических разработок положены в основу семи монографий, пяти сборников и большого количества статей, подготовленных в десятой пятилетке.

П. П. ТОЛОЧКО, М. А. САГАЙДАК

Вивчення стародавнього Києва у 1976—1980 рр.

Вагомим внеском у висвітлення питань історії та культури стародавнього Києва були дослідження 1976—1980 рр. За вказаний період значно розширилися масштаби археологічних розкопок, якими була охоплена територія усіх структурних районів стародавнього Києва — дитинця, посадів, околиці та пригородів. У різних пунктах «міста Володимира», «міста Ярослава», Подолі, Києво-Печерської лаври, давньоруського Вишгорода та інших закладено 20 розкопів, досліджено понад 44 тис. м² площі.

Програма археологічного вивчення київської території передбачала вирішення цілого комплексу проблем. Важлива роль відводилася

історико-топографічним аспектам дослідження, тобто з'ясуванню місцезнаходження тих чи інших об'єктів, місцевостей, поселень, архітектурних пам'яток тощо. Одночасно велася велика робота по накопиченню і систематизації джерельної бази з археології Києва, що відкривало широкі можливості для проведення теоретичних розробок і узагальнень з різних питань історико-культурного розвитку стародавнього Києва.

До найважливіших досягнень археології Києва слід віднести вирішення проблеми походження і ранньої історії міста. Широке використання найновіших даних з археології та історичних фактів із застосуванням марксистсько-ленінської методології дало можливість переконливо датувати початок безперервної історії міста Києва з кінця V — початку VI ст. н. е.¹

1976—1980 рр. багато зроблено по вивченню і науковому обґрунтуванню архітектурного вигляду міста і його планувальної структури, а також масової забудови. Вдалося з'ясувати ряд важливих питань кам'яного будівництва у Києві X—XIII ст. Досліджено залишки Георгіївської церкви XI ст., яка була патрональним храмом великого київського князя Ярослава Мудрого. Завершилися багаторічні розкопки однієї із визначних пам'яток Києва XII ст. — церкви Пирогощі. Одержано важливі дані для реконструкції храму, а також для висвітлення історії цієї споруди від давньоруського до пізньосередньовічного часу. Виявлення унікальної архітектурної споруди Києва — ротонди XII — початку XIII ст. свідчить, що місто і напередодні нападу хана Батия продовжувало забудовуватися монументальними кам'яними спорудами. Архітектура цієї будівлі вказує на культурні зв'язки Києва з країнами Центральної і Західної Європи.

У вивченні історії і культури стародавнього Києва значне місце посідають епіграфічні дослідження — виявлення і вивчення графіті на стінах монументальних споруд і численних археологічних матеріалах.

* * *

Справжньою скарбницею історико-культурних пам'яток є Старокиївська гора. За час її археологічного вивчення тут виявлено залишки знаменитої Десятинної церкви — першого кам'яного християнського храму Русі, п'ять палацових споруд, понад 50 житлових і ремісничих комплексів, 15 багатих скарбів золотих і срібних предметів, монетних гривен.

Виявлення та всебічне вивчення в межах так званого «міста Володимира» більш давнього городища, в центрі якого стояло язичницьке капище, дозволило переконливо датувати початок історії міста кінцем V — початком VI ст.²

В останні роки велика робота проведена по науковій систематизації виявлених об'єктів та знахідок. У межах «міста Володимира» це диктувалося тим, що більшість попередніх розкопів, особливо дореволюційного часу, не були науково документовані. У багатьох випадках відсутність планів, креслень, схем з реперними точками прив'язки до місцевості утруднювала визначення місцезнаходження окремих розкопів і пам'яток. Виходячи з такого стану речей, було проведено кропітку роботу по вивченню і аналізу давніх публікацій, планів, повідомлень у періодичній пресі з метою встановлення їх цінності як археологічних джерел. У результаті було створено «Археологічну карту київського дитинця» (С. Р. Кілієвич)³. У цій праці всі археологічні па-

¹ Толочко П. П. Древний Киев.— Киев, 1976, с. 13.

² Рыбаков Б. А. Город Кия.— Вопросы истории, 1980, № 5, с. 31—47; Толочко П. П. Древний Киев, с. 22.

³ С. Р. Килиевич. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков. Киев, 1982.

м'ятки систематизовано за хронологічним принципом і згруповано за категоріями знахідок. Графічно на карті позначено всі розкопи із виявленими на них об'єктами і знахідками попередніх років з прив'язкою до сучасної топографії міста. Таким чином вдалося створити реальну картину еволюції і співіснування окремих ділянок дитинця, яка випливала із результатів багаторічних розкопок.

Це дозволило виявити «білі плями» цього важливого району міста, а отже, і визначити місця майбутніх розкопок.

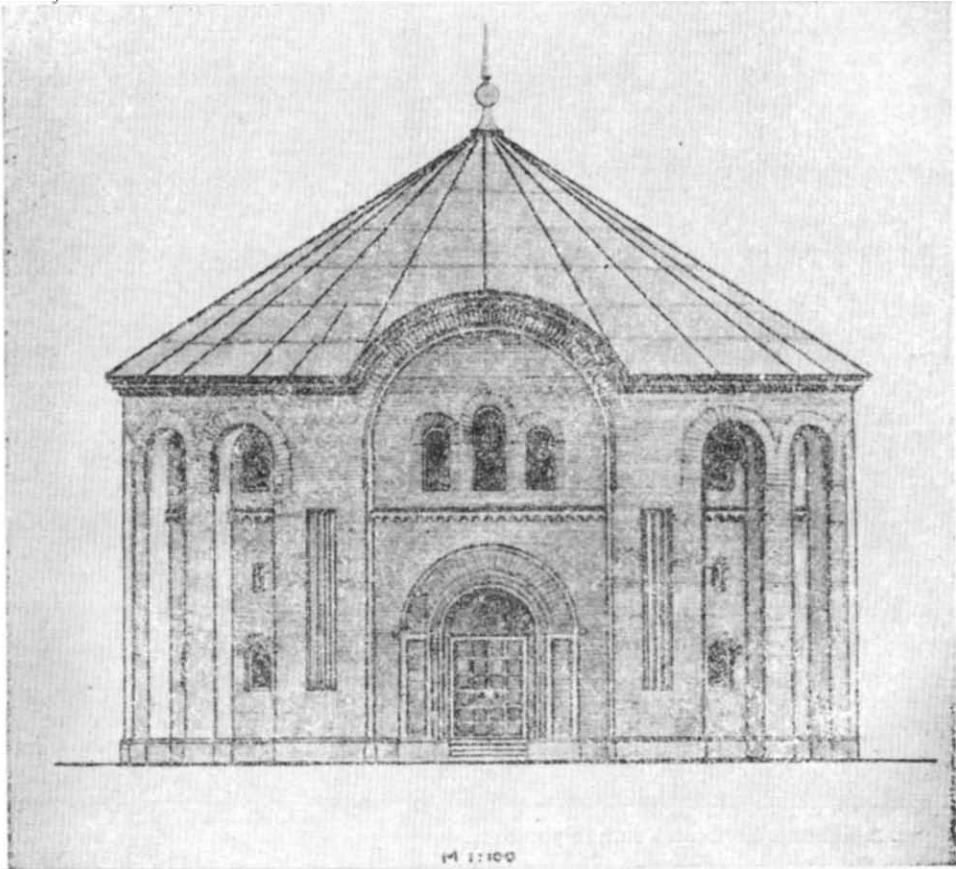

Рис. 1. Київська ротонда XII—XIII ст. Реконструкція П. П. Толочка, Я. Є. Боровського, В. С. Шелягова.

Картографування археологічних об'єктів та знахідок дало можливість приступити до вирішення питання соціального районування київського дитинця IX — першої половини XIII ст. З великою долею ймовірності вдалося виділити зони, які були зайняті літописними княжими дворами, окремими садибами бояр, торговою площею «Бабин торжок», а також будівлями феодально залежного люду.

Наукова цінність «Археологічної карти київського дитинця» повною мірою була перевірена розкопками останніх років. Зокрема, на одній із «білих плям» вдалося дослідити ремісничий комплекс — печі для випалу плінфи, що знаходились у безпосередній близькості від фундаментів Десятинної церкви і, можливо, постачали будівельним матеріалом будівництво першого кам'яного храму Києва ⁴.

⁴ Кілевиц С. Р. До питання про будівельну справу в Києві X ст.— В кн.: Археологія Києва. Київ, 1978, с. 15.

До важливих відкриттів останніх років слід віднести розкопки ротонди XII—XIII ст., проведені в центральній частині «міста Володимира» в 1976—1977 рр. (П. П. Толочко, Я. Є. Боровський). Унікальність цієї будівлі на тлі давньокиївської архітектури вже неодноразово відмічалася дослідниками⁵. За своїм архітектурним виглядом, інженерним рішенням і технікою виконання вона належала до визначних пам'яток Давньої Русі. На думку дослідників, вона, очевидно, була світською

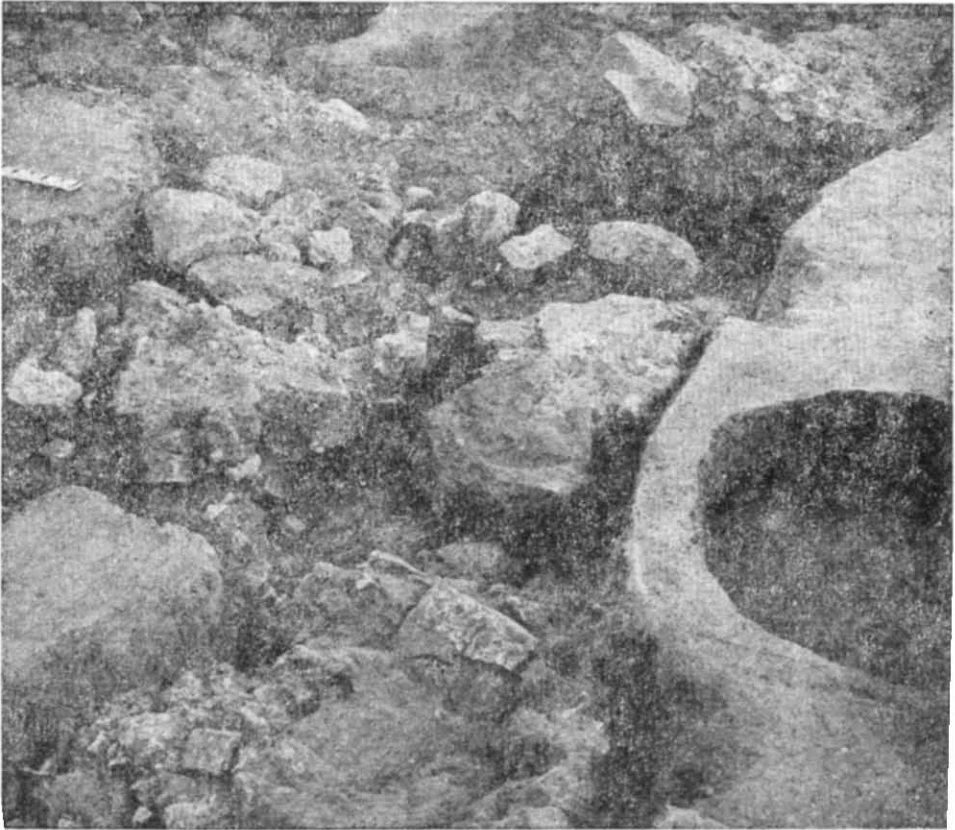

рис. 2. Капище. Загальний вигляд розкопок.

будівлею і правила за своєрідну думну палату, в якій збиралися на раду князь і бояри⁶ (рис. 1).

Поряд з ротондою виявлено залишки загадкової споруди, що в плані нагадувала видовжений прямокутник, південна і північна частини якого мали пелюсткоподібні виступи, по два з кожного боку. Навколо цієї споруди, яку трактують як язичницьке капище, було знайдено поховання з тілопокладенням і тілоспаленням. На південь від нього вдалося виявити зольник, що мав безпосереднє відношення до капища (рис. 2).

Розкопки останніх років, проведені на старокиївській території, дали великий і різноманітний археологічний матеріал. Найбільшу колекцію, як і при розкопках інших районів Києва, становить кераміка: горшки, глечики, корчаги, амфорки київського типу, світильники. У деяких випадках вони походять з точно датованих комплексів-жител,

⁵ Боровський Я. Є., Толочко П. П. Київська ротонда.— В кн.: Археологія Києва.— Київ, 1978, с. 90—103; Асеев Ю. С. Джерела: Мистецтво стародавньої Русі.— К., 1980, с. 188.

⁶ Боровський Я. Є., Толочко П. П. Вказ. праця, с. 103.

які загинули в грудневі дні 1240 р. Порівняно багато виявлено виробів ковальського ремесла, в тому числі такі рідкісні, як безмен, знайдений поблизу ротонди. Тут же знайдено дві унікальні свинцеві візантійські печатки, відтиснуті одним штампом. З лицевого боку міститься зображення св. Федора Стратилата, зворотного — грецький напис. Тут же виявлено бронзовий змійовик з зображенням архангела Михаїла (рис. 3).

У 30-х роках XI ст. була побудована нова лінія міських укріплень, які збільшили територію київської фортеці приблизно в десять разів. Літописи повідомляють про широкий розмах фортифікаційного та культового будівництва цього центрального району міста.

Висвітлення історії «міста Ярослава» стало в десятій п'ятирічці одним з найактуальніших питань археології Києва. Це стосується передусім питань історичної топографії району, характеру його забудови і планувальної структури, визначення основи господарської діяльності його жителів, археологічного виявлення ряду об'єктів, що згадуються в літописі.

Особливо результативними виявилися дослідження 1978 р. в садибах № 36—38 по вул. Рейтарській (М. А. Сагайдак, Я. Є. Боровський), поблизу літописних Жидівських воріт, які дослідники розміщують в районі сучасної Львівської площі. Район цей, як і весь торгово-ремісничий Копирів кінець, що прилягає до воріт із зовнішнього боку, відзначався у минулому пошвавленою торговою діяльністю⁷.

Рис. 3. Зміювик XII—XIV ст. із розкопок 1979 р. на Старокиївській горі.

На площі розкопу було досліджено шість будівель, що становили цілісний житлово-господарський комплекс. Основна частина жител зведена в зрубній техніці, нижня частина їх опущена в материковий ґрунт (до 40 см). Техніка зведення зрубу «в обло» із чашечкою в нижній колоді (рис. 4). Підлога постелена з широких і товстих дощок. Поряд із зрубамі на розкопі знайдено два житла каркасно-стовпової конструкції.

На розкопі вдалося виявити археологічний матеріал, який вказує, що садиба належала заможним верствам київського суспільства. Особливо рідкісною є знахідка чотирьох динаріїв західноєвропейських срібних монет першої половини XI ст. Динарії були зліплені в одну окислену грудочку. Можливо, вони знаходилися в матерчатому гаманці, який зотлів. Два динарії зроблено за англо-датського короля Канута I Великого. Вони відносяться до типу «гострокінечний шолом», який чеканився в 1019—1029 рр.⁸ Ще одна монета належить англійському чекану, вона датується часом короля Едуарда Ісповідника (1046—1056). Четверту монету можна віднести до динаріїв часів германського імператора Генріха II (1014—1024) (рис. 5).

Знахідки зрубів на Львівській площі вказують, що у Верхньому Києві XI—XIII ст. існували наземні зрубні дерев'яні будівлі і навіть цілі ансамблі, як це було, наприклад, на Подолі (розкопки (1972—1975 рр.). Причому тут ми — зустрічаємо факт співіснування двох основ-

⁷ Сагайдак М. А., Боровський Я. Є. Раскопки в Киеве на территории «города Ярослава». — АО, 1978 г. М., 1979, с. 400.

⁸ Потин В. Н. Древняя Русь и европейские государства в X—XII вв. — Л., 1968, с. 101—102.

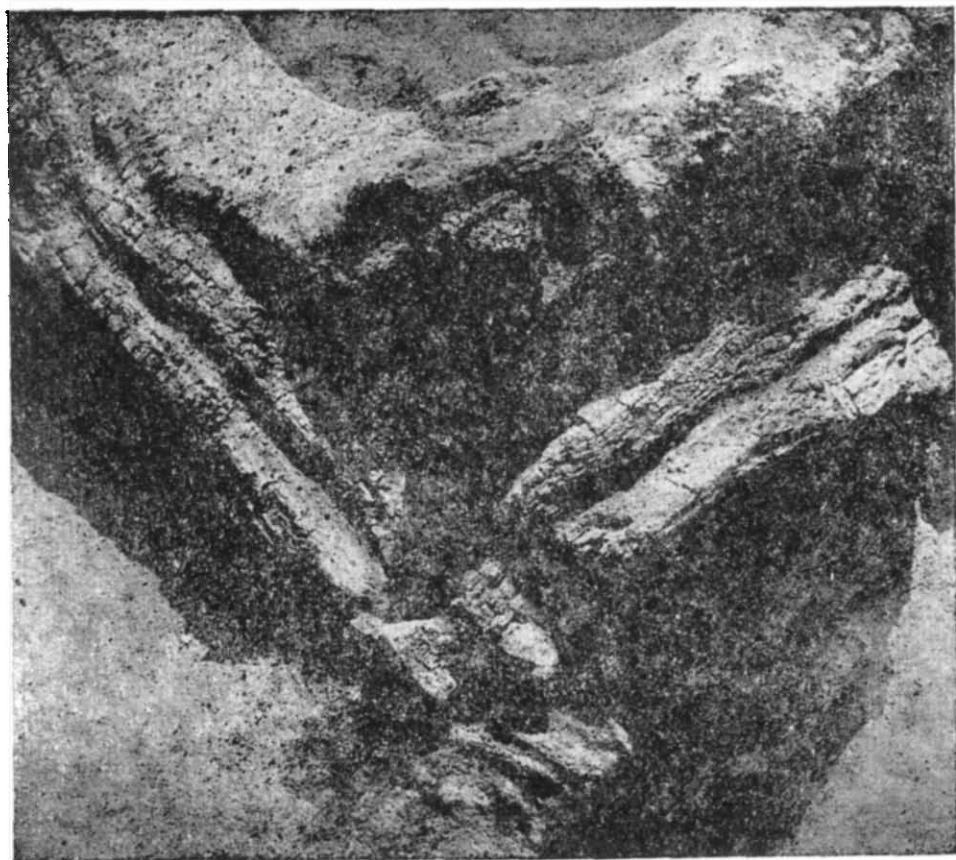

Рис. 4. Північний кут зрубного житла XII ст. Місто Ярослава, вул. Рейтарська, 36—38. Розкопки 1978 р.

Рис. 5. Західноєвропейські динарії XI ст. Місто Ярослава, вул. Рейтарська 36—38. Розкопки 1978 р.

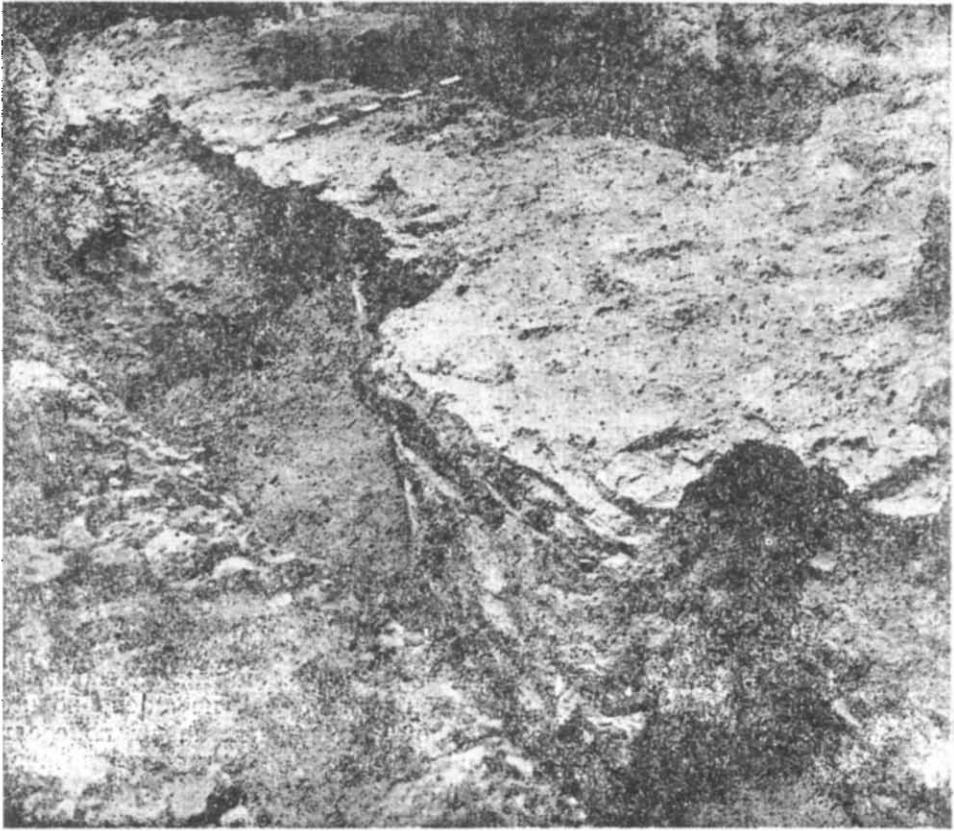

Рис. 6. Фундамент південної галереї Георгіївської церкви XI ст. Розкопки 1979 р.

них конструктивних типів — каркасно-стовпового і зрубного. У центральній частині «міста Ярослава» в 1979 р. досліджувалися залишки фундаментів Георгіївської церкви (М. А. Сагайдак, Я. Е. Боровський), побудованої на честь патрона Ярослава Мудрого — Георгія Переможця, десь в 50-х роках XI ст. Було відкрито західний фасад, частину південного нефа і південну галерею. Стрічкові фундаменти споруджено із бутового каменю (граніт, піщаник, кварцит) на цеглянковому розчині світло-рожевого кольору. Ширина центрального масиву 1,6—1,8 м, глибина закладки 1,1—1,3 м. Фундаменти стіни галереї складено на цеглянковій підсиці, ширина їх 1,25 м, глибина 0,8 м. Церква мала внутрішні і зовнішні прямокутні пілястри. Західний фасад, наприклад, членувало шість таких пілястр.

Вдалося виявити фрагменти кладки стіни, що підіймалася над фундаментом. Характер кладки типовий для змішаного способу. У самій кладці використано систему «утоплених рядів». Плінфа коричневого, червоного, світло-жовтого кольорів квадратної форми (30 × 30; 31 × 31 см, товщиною 3—3,5 см (рис. 6).

Храм мав п'ять поздовжніх частин, три нефи і дві бокові галереї. Будівля шестистовпна із хрещатим напівкупольним простором. Розкопками визначено абсолютні розміри церкви: по осі (схід — захід) разом з апсидою — 27 м, в поперечному напрямку 24 м⁹.

⁹ Сагайдак М. А., Боровский Я. Е. Раскопки «города Ярослава» древнего Киева. — В кн.: XVII конференция ИА АН УССР «Археологические исследования на Украине 1979—1980 гг.» Днепропетровск, 1980. Тез. докл. Днепропетровск, 1980, с. 156.

Із внутрішнього оздоблення храму знайдено велику кількість фрагментів фрескового розпису, кубики смальти різних кольорів, значну кількість полив'яних плиток із орнаментованою поверхнею, які призначалися для підлоги. Широко використовувався в будівлі і так званий рожевий шифер. Шиферні плити становили опору для стовпів, із них частково могли викладати підлогу. Отже, матеріали нових розкопок дають підстави для наукової реконструкції Георгіївського храму — однієї з величних споруд архітектурного ансамблю «города Ярослава», яка до останнього часу була практично невідома дослідникам.

Розкопки Георгіївського храму дали важливі дані для з'ясування питання про час заселення території «міста Ярослава». Під фундаментами південної галереї було виявлено залишки житла і культурний шар, який може бути датований кінцем X ст. Це вказує на заселеність цього району задовго до князювання Ярослава Мудрого¹⁰.

До недавнього часу найменш археологічно вивченим лишався Поділ — один із найважливіших торгово-ремісничих посадів, якому належало особливе місце в соціально-економічному житті стародавнього Києва. Дослідження цього району, проведені у 1971—1976 рр. (П. П. Толочко, В. О. Харламов, М. А. Сагайдак, К. М. Гупало), дозволили остаточно вирішити таку актуальну проблему археологічного вивчення стародавнього Києва, як масова міська забудова. Виявлені на різних рівнях подільського культурного шару будівлі-зруби прекрасної збереженості стали яскравим підтвердженням думки, яку висловлювали ряд дослідників¹¹.

Масова забудова Києва була не лише дерев'яно-глинобитною, а й зрубною. Подільські знахідки не тільки підтвердили це якісно новими матеріалами, але й примусили по-іншому подивитися на всі попередні здобутки вивчення давньокіївського житла. Останнім часом було переглянуто питання про розміри каркасно-стовпових жител Києва XII—XIII ст. Довелося відмовитися від переконання, що прямокутні заглиблення в ґрунті, які вдається зафіксувати археологією, становлять дійсну площу житла. Детальний аналіз матеріалів розкопок дав можливість дійти висновку, що так звана напівземлянка — це тільки частина житла — «підкліть», що могла використовуватися здебільшого для господарських потреб (зберігання припасів тощо). Відповідно наземна частина житла набагато перевищує площу заглиблення, яке знаходиться в його центральній частині^{12–13}.

Одним із досягнень археологічного вивчення Подолу є з'ясування стратиграфії культурних нашарувань району та проведення її хронологічної атрибуції.

Широке розгортання будівництва на Подолі, а відповідно з ним і археологічних розкопок і розвідок, дозволило одержати важливі дані для правильного розуміння такого важливого історичного джерела, яким є культурний шар основного посадського району Києва (П. П. Толочко, К. М. Гупало, Г. Ю. Івакін, М. А. Сагайдак)^{12–13}. Культурний шар Подолу виявився унікальним за своєю геоморфологічною будовою. Поділ розташований в основному на першій надзаплавній (боровій) терасі Дніпра. Алювіальні відклади останнього для Подолу є матеріком в археологічному розумінні цього значення. На формування його культурного шару активно впливали три основних фактори: паводкові

¹⁰ Сагайдак М. А., Боровский Я. Е. Раскопки «города Ярослава» древнего Киева, с. 156.

¹¹ Довести зрубно забудову стародавнього Києва намагалися у своїх працях археологи В. А. Богусевич, В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, П. П. Толочко, а також архітектор Ю. С. Асеев.

¹² Толочко П. П. Массовая жилищная застройка Киева X—XIII вв.—В кн.: Древнерусские города. М., 1981, с. 63—65.

(алювіальні) відклади Дніпра, зсуви гірської породи і господарська діяльність людини.

Виключне значення для вирішення питання про початок заселення району, в кожному конкретному місці, мало встановлення першого горизонту заселення. Як показують геологічні дослідження, воно могло тут початися лише тоді, коли завершився активний процес формування борової тераси, в результаті чого територія Подолу піднялась до такого рівня, що заливалась водою періодично.

Межа між материком і першим (найдавнішим) горизонтом заселення території добре помітна. Вона чітко простежується не лише у місцях проведення стаціонарних розкопок, але й під час земляних

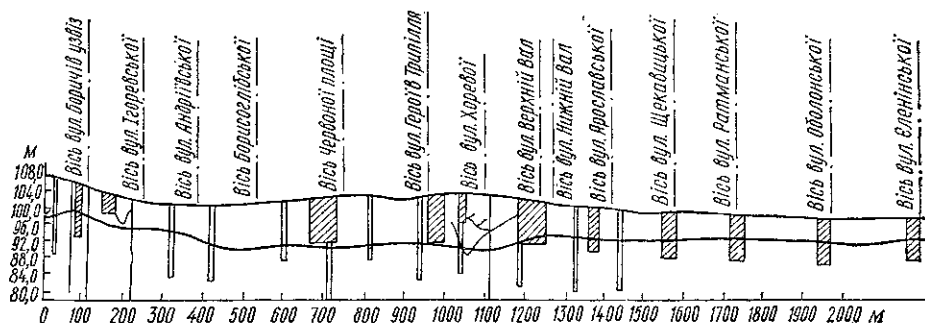

Рис. 7. Горизонтальний план залягання культурного шару Подолу.

робіт, а також при проходці геологічних свердловин, які дають важливі дані для визначення структури культурних нашарувань середньовічного міста¹⁴.

Матеріали, виявлені в результаті археологічних досліджень по лінії будівництва другої черги Київського метрополітену, стали основою для створення горизонтального плану культурного шару Подолу по осі південний схід — північний захід. Топографічно цей план простягається від сучасної Поштової площі до вул. Оленівської, тобто довжиною понад 2 км (рис. 7). Загальна товщина культурного шару значною мірою залежала від рівня горизонту, на якому почалося заселення.

На вказаному напрямку лінія проходила на однакових відмітках, але в деяких районах відмічено і значні перепади. Підйом лінії найдавнішого горизонту простежується на початку вул. Жданова. Тут в давнину було підвищення, яке залягало всього на 5 м від сучасної денної поверхні. У районі перетину котлована метрополітену з вул. Ігоровською товщина культурного шару дорівнює 8 м, а в місці перетину з вул. Борисоглібською становить 10,5 м. У центрі Червоної площі нижня відмітка сягає найбільшої глибини — 12,5 м. Така ж глибина шару простежується до ділянки між вулицями Хоревцою та Верхнім Валом. Далі на північний захід товщина культурного шару поступово зменшується. У районі вул. Нижній Вал вона дорівнює 8,5 м, у районі вул. Ярославської — до 7, вул. Шекавицької — 4,4 м, Оленівської — 4 м.

Подільський культурний шар являє собою чергування прошарків піску і глини з гумусованими культурними, які фактично утворюють закриті комплекси. Як культурні, так і наносні прошарки залягають майже паралельно один до одного. Це, в свою чергу, привело до того, що навіть значно віддалені одна від одної ділянки Подолу демонструють велику схожість у ритмі і порядку чергування шарів.

¹⁴ Кушнір І. І. О культурном слое Новгорода.— СА, 1975, № 3, с. 23; Янин В. Л., Колчин Б. А. Итоги и перспективы новгородской археологии.— В кн.: Археологическое изучение Новгорода. М., 1975, с. 17.

Ця особлива схожість робить культурний шар Подолу першокласним джерелом для вирішення питань хронології. Вже першими стаціонарними дослідженнями району 1972—1975 рр. та спостереженнями за проходкою шурфів-колодязів вдалося намітити основи хронології подільського культурного шару¹⁵. В останні роки проведено велику роботу по створенню єдиного об'єктивного хронологічного критерію для всієї пам'ятки. Таким критерієм стало створення дендрохронологічної шкали подільських старожитностей (М. А. Сагайдак), за допомогою якої вік визначається з точністю до одного року.

Основи дендрохронології надзвичайно прості. Відомо, що в один рік дерево утворює одне річне кільце, яке охоплює весь стовбур. Ця анатомічна ознака легко помітна на поперечному розрізі дерева і за кількістю річних шарів можна легко визначити вік дерева.

На ширину річного приросту дерева впливає ряд факторів, які поділяються на внутрішні, пов'язані з біологічними особливостями дерева, і зовнішні — кліматичні явища, сонячна радіація, стихійні лиха і таке інше. Вплив всієї суми факторів проявляється утворенням річних шарів, що використовуються для побудови дендрохронологічної шкали, яка дозволяє визначити хронологію кожного річного шару.

Суть побудови дендрохронологічних шкал полягає в тому, що дерева, які росли в межах одного регіону або близьких кліматичних регіонів, однаково реагують на зміни факторів приросту і закономірність коливань товщини їх річних шарів буде схожа між собою. Це дає можливість проводити співставлення кривих річних приростів кількох дерев і знаходити річні кільця, які утворилися в один рік, або визначити, на скільки років раніше або пізніше було зрубане дане дерево порівняно з іншими. Якщо нам відомі абсолютна дата утворення одного річного шару і всі шари, що пов'язані з ним в одному стовбурі, то за закономірністю приросту можна одержати абсолютні дані.

На основі вивчення понад трьохсот зразків археологічного дерева з п'яти розкопів Подолу була створена спочатку «плаваюча» дендрохронологічна шкала, яка об'єднала в одну хронологічну систему дані розкопів Подолу. Прив'язка цієї шкали шляхом «перехресного співставлення» з абсолютно датованими шкалами Європейської частини СРСР, зокрема стародавнього Новгороду, дозволила одержати 30 абсолютних дат спорудження розкопаних на Подолі археологічних об'єктів. Виявилось, що будівлі-зруби, за якими одержано зразки для датування, залягали в шарах кінця IX—30-х років XII ст. Найдавнішою є дата спорудження зрубу № 21 (розкоп на Житньому базарі 1973 р.), яка показує 887 р. На Червоній площі найраніший горизонт будівництва датується 917 роком.

Після проведення дендрохронологічного датування дерев'яних будівель Подолу культурний шар вдалося розчленувати на окремі хронологічні відрізки. Найдавніша зона культурного шару датується кінцем 80-х років IX ст. — початком першого десятиліття XI ст. Наступна зона займає хронологічний відрізок з початку XI ст. по 1128—1129 рр. Далі йдуть давньоруські шари з середини XII по XIII ст., а за ними пізньосередньовічні, датовані XIV—XVIII ст. Деякі наносні прошарки, що входять в структуру культурного шару, вдалося пов'язати з літописними паводками, зокрема 945 та 1128 рр.¹⁶

Впровадження дендрохронологічного датування в археологічну практику стародавнього Києва відкриває широкі можливості для розвитку і вдосконалення джерельної бази київської археології. Членуван-

¹⁵ Гуцало К. М., Толочко П. П. Давньокіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень.— В кн.: Стародавній Київ. К., 1975, с. 40—65.

¹⁶ Основні етапи, методика і результати дендрохронологічного вивчення археологічних об'єктів Подолу досліджено М. А. Сагайдаком.

ня культурного шару на окремі хронологічні періоди дозволяє в недалекому майбутньому приступити до створення хронології археологічних старожитностей. Дендрохронологічні дати дають можливість прослідкувати такі моменти, як час виникнення, масове поширення, час зникнення цих знахідок з точністю до десятиліття.

У 1976—1980 рр. на Червоній площі Подолу проведено детальне вивчення пам'ятки архітектури XII ст.—церкви Пирогощі (К. М. Гу-

Рис. 8. Церква Пирогоща XII ст. Загальний вигляд розкопок 1980 р.

пало, Г. Ю. Івакін, М. А. Сагайдак, Л. Я. Степаненко), яка згадується в літописах і «Слові о полку Ігоревім». Храм повністю відкритий, у плані уявляв собою шестистовпну споруду з тричастинним внутрішнім членуванням (рис. 8). Глибина залягання фундаментів сягає 4 м, це унікальний випадок в історії давньоруської архітектури. Нагадаємо, що до цих розкопок найбільш потужними вважалися фундаменти Кирилівської церкви (1,8—1,9 м)¹⁷.

Вдалося встановити, що фундаменти храму складені частково із будівельних матеріалів (бутовий камінь, блоки плінфи), взятих із невідомої кам'яної споруди. На деяких блоках збереглися фрагменти фрескового розпису, затирка з графіті. Стіни церкви збереглися на висоту 2 м, їх кладка порядкова.

У центральній, південній і північній частинах храму відкрито велику кількість давньоруських та пізньосередньовічних поховань. Серед знахідок — фрагменти одягу, взуття, бронзові та срібні хрести, різноманітні прикраси. Зібрано велику кількість російських, литовських, польських, шведських монет XVI—XVIII ст. (рис. 9).

До XII ст. можуть бути віднесені залишки ще одного давньоруського храму, виявленого на горі Шекавиці (К. М. Гупало, Г. Ю. Івакін). Тут вдалося розкрити фундаменти північно-західного кута будівлі. Можливо, виявлена споруда є церквою, про яку згадують писемні джерела і яку замалював А. Ван Вестерфельд у 1651 р.

Повністю вдалося дослідити залишки фундаментів невеликого храму XII ст. на території колишнього Гнилецького монастиря, виявлені

¹⁷ Гупало К. Н., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Исследования церкви успенья Пирогощи.—АО, 1977 г. М., 1978, с. 317.

в 1976 р. (П. П. Толочко, В. О. Харламов). Фундаменти будівлі стрічкової шириною 1,5 м¹⁸. В об'ємі церкви виявлено чотири квадратні стовпи (рис. 10).

Новий археологічний пункт — замиську садибу XII—XIII ст. — виявлено в результаті розкопок 1976 р. поблизу Кирилівської церкви XII ст. (вул. Фрунзе, 99; В. М. Зоценко). Ця місцевість ототожнюється з літописним селом Дорогожичі. Поселення давньоруського часу було знайдено в колишній долині р. Либідь (вул. Червоноармійська, 57).

Рис. 9. Хрест-енколпійон XIII—XIV ст. Поділ. Розкопки 1978 р. церкви Пирогощі.

Особливо результативними виявилися дослідження Ближніх печер колишнього Києво-Печерського монастиря (І. І. Мовчан). Виявлено два нових райони печер протяжністю 105 м. На одній із ділянок вдалося відкрити підземну церкву кінця XI — початку XII ст. У деяких місцях збереглося до 20 рядів стіни, складеної із плінфи. Склепіння храму були розписані мінеральними фарбами.

На стінах підземного лабіринту виявлено значну кількість графіті. Особливо цінною є знахідка давньоруського, датованого 1150 р., напису. Досліджено понад 180 заглиблень (крипт і локул), які служили поховальним цілям. Під підлогою розкопано 17 поховань у соснових і дубових колодах, п'ять із них повністю муміфіковані¹⁹.

У 1978 р. відновлено дослідження давньоруського Вишгорода (П. П. Толочко, В. М. Зоценко). Роботи були зосереджені в північно-східній частині городища і, фактично, стали продовженням досліджень ремісничого кварталу, розпочатого в 1947 р. В. Й. Довженком²⁰. Тут знайдено кілька жител

і виробничих споруд, датованих X—XII ст. У заповненні їх виявлено різноманітний археологічний матеріал, серед якого цінною знахідкою є срібний динарій Етельреда II. Останній відноситься до монет типу «довгий хрест», який чеканився з 997 по 1003 рр. Місцем чеканки даного екземпляра необхідно визнати Скандінавський п-ів, оскільки він займає проміжне становище, між монетами D і E, які випускалися датсько-шведськими монетними дворами²¹.

Ці роботи допомагають виділити ремісничу зону Вишгородського городища. Вона локалізується в його північно-східній частині, в безпосередній близькості від центру дитинця.

Розкопки вносять і ряд коректив до результатів попередніх розкопок. Зокрема, висновок, згідно з яким північно-східна частина городища

¹⁸ Толочко П. П., Харламов В. А. Разведки на территории санатория «Хутор Вольный» в Киеве.— АО, 1976 г. М., 1977, с. 382.

¹⁹ Мовчан И. И. Новые данные о Ближних пещерах Печерского монастыря.— В кн.: XVII конференция ИА АН УССР «Археологические исследования на Украине в 1979—1980 гг.» Днепропетровск, 1980 г.

²⁰ Довженко В. И. Розкопки древнього Вишгорода.— АП УРСР, 1959, т. 3, с. 15—24.

²¹ Потин В. М. Древняя Русь и Европейские государства. Л., 1963, с. 102.

була мало заселена, на сьогодні може бути переглянута. Досліджена в 1979 р. садиба показує, що перед нами не лише виробничий квартал, а й досить заможний житлово-господарський комплекс.

У комплексному вивченні середньовічного Києва одну з головних ланок займає дослідження стародавніх написів, залишених на стінах архітектурних пам'яток та на різноманітних археологічних знахідках (С. О. Висоцький). У 1976—1980 рр. об'єктом епіграфічних досліджень поряд з центральним храмом Давньої Русі — Софійським собором — стали такі споруди, як Золоті ворота, Михайлівська церква Видубецького монастиря, залишки Успенського собору Києво-Печерського

Рис. 10. Загальний вигляд розкопок храму XII ст. Урочище Церковщина. 1980 р.

монастиря, церква Спаса на Берестові, Кирилівська церква. Виявлено також ряд цікавих написів на археологічних знахідках. Всього вдалося дослідити 117 графіті.

До найвизначніших відноситься новий запис, виявлений на стінах Софії Київської, де йдеться про вдову дорогобузького князя Володи-мира Андрійовича. Виявлена пам'ятка дає можливість встановити, що вдова була дочкою Святослава Ольговича, а відповідно сестрою героїв «Слова о полку Ігоревім».

Унікальним на тлі епіграфічних пам'яток Давньої Русі є датований 1150 р. напис у Ближніх печерах Києво-Печерського монастиря. Він виконаний великими літерами, грамотно і красиво. Серед рідкісних, на думку С. О. Висоцького, графіті слід відмітити напис, залишений будівельниками Кирилівської церкви XII ст. на барабані купола.

Всі досліджені графіті написані кирилівським письмом, глаголичних написів, крім окремих літер в Софійському соборі, не знайдено. У залежності від часу вони виконувалися уставом, напівуставом або скорописом.

Виявлені і досліджені пам'ятки являють собою вагомий внесок у вивчення давньоруської писемності. Для істориків, лінгвістів, палеографів і епіграфістів вони дають цінний матеріал для вивчення давньо-

кнївської говірки, яка стала основою давньоруської літературної мови. Ще раз вдалося підтвердити високий рівень розвитку писемності в XI—XIII ст.

Накопичення цих цінних історичних джерел дає можливість приступити до створення корпусу давньоруських графіті архітектурних пам'яток стародавнього Києва, який стане органічною частиною загальнооруського епіграфічного зведення. Виконання такої наукової програми робіт дозволить ефективно розглянути питання походження слов'янської писемності, формування і поширення її в період Київської Русі.

С. О. Висоцьким було проведено аналіз та атрибуцію фрескового живопису XI ст. в баштах Софійського собору. Ця робота, присвячена одному з найбільш дискусійних питань, дозволила по-новому зрозуміти зміст та причини появи на стінах будівлі живопису світського змісту.

Головні сюжети фресок, як з'ясувалося, зображують прийом в Царграді імператором Константином Багрянородним київської княгині Ольги в 957 році²².

Для повного і всебічного вивчення пам'яток матеріальної культури стародавнього Києва широко використовуються методи точних і природничих наук. Проведено структурне дослідження колекції металевих виробів, хімічний аналіз кераміки, будівельних матеріалів.

Матеріали нових археологічних досліджень історичної території стародавнього Києва опубліковані в тематичному збірнику «Археологія Києва», 1979, монографіях П. П. Толочко «Древний Киев», 1976, «Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков», 1980, розділах тому «Київ» — багатотомного видання історії міст і сіл Української РСР (П. П. Толочко), науково-популярній праці С. О. Висоцького «Про що розповіли давні стіни», 1978.

На основі узагальнення археологічних та писемних даних видано колективну монографію «Новое в археологии Киева», у якій підведено підсумок вивчення стародавнього Києва за останні 15 років. Вийшли в світ монографії Я. Є. Боровського «Походження Києва. Історіографічний нарис», С. Р. Кілієвич «Детинец Киева IX—первой половины XIII вв.», розділи першого тому «Історії Києва» (П. П. Толочко, С. О. Висоцький, Я. Є. Боровський, Г. Ю. Івакін), ряд науково-популярних праць, які присвячуються 1500-літньому ювілею міста.

У наступній п'ятирічці відділом археології Києва заплановано виконання теми «Археологічні дослідження Києва і його околиці». Включення в наукову проблематику цієї теми викликано необхідністю розгортання широких археологічних досліджень для одержання нових даних з історії Києва від його початкових етапів існування і до пізнього середньовіччя. У зв'язку з підготовкою до святкування 1500-річного ювілею міста роботи по вивченню пам'яток центральної частини старокнївської території будуть підпорядковані завданню створення історико-архітектурного і археологічного комплексу «Стародавній Київ». Археологічні дослідження будуть проводитися одночасно із реставраційними роботами.

Разом із нагромадженням археологічних джерел планується значно підвищити роль теоретичних розробок. Основними напрямками вивчення стародавнього і пізньосередньовічного Києва будуть питання, пов'язані з всебічним розкриттям життя міста, вивченням закономірностей його соціально-економічного, історико-культурного, містобудівного і демографічного розвитку. Разом з тим вивчення стародавнього Києва буде підпорядковане і вирішенню більш загальних питань, таких як походження східнослов'янських міст, виникнення і формування державно-

²² *Висоцький С. А.* Культурно-исторические связи Руси и их отражение в монументальном искусстве древнего Киева (на материалах фресок Софийского собора).— Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. М., 1980, с. 62.

сті, становлення феодалізму, місце і роль Києва в світовій культурі, рівень соціально-політичного і культурного розвитку Давньоруської держави.

Огляд найголовніших проблем археологічного вивчення стародавнього Києва не вичерпує всю проблематику, яку можна успішно розробляти на археологічних матеріалах давнього міста. Одні із перерахованих проблем вже знайшли своє вирішення, до постановки і вирішення інших археологія Києва ще тільки підходить.

П. П. ТОЛОЧКО, М. А. САГАЙДАК

Изучение древнего Киева в 1976—1980 гг.

Резюме

Археология Киева в настоящее время представляет собой важное и самостоятельное исследовательское направление. За годы раскопок города (1976—1980) получен большой и разнообразный археологический материал, отражающий все многообразие материальной и духовной культуры столицы Древней Руси. Новые материалы не только значительно дополнили наши представления о древнем Киеве, но в ряде случаев и коренным образом изменили их.

Важное место в исследованиях отводилось изучению Верхнего города, в том числе и древнейшего городского ядра. Всесторонний анализ полученных здесь археологических материалов позволил убедительно датировать возникновение города концом V — началом VI вв. н. э.

Раскопками был значительно расширен круг источников для изучения вопросов монументальной каменной и массовой деревянной архитектуры. Открытие таких памятников, как Георгиевская церковь XI в., церковь Пирогоща 1131—1135 гг, храма XII в. Гнилецкого монастыря, постройки этого времени на горе Шекавице, ротонды — конца XII — начала XIII вв., городской усадьбы, застроенной срубными и каркасно-столбовыми жилищами на территории Львовской площади, позволяет успешно воссоздать архитектурный облик города, а также решать вопросы его архитектуры.

Новым в проблематике археологии Киева последних лет является изучение фресковой живописи Софийского собора XI в.

Значительное внимание в последние годы было уделено обобщению данных по изучению культурного слоя древнего Киева. Разработка этой проблемы вместе с дендрохронологическим изучением древесины срубов, раскопанных на Подоле, дала возможность создать прочную хронологическую базу исследований в этом районе и наметить перспективы его дальнейшего исследования.

Обнаружение и исследование новых эпиграфических памятников на стенах архитектурных построек и на массовом археологическом материале позволяет эффективно рассматривать важнейшие вопросы славянской и восточнославянской письменности, в частности ее происхождения и формирования в период Киевской Руси.